

فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال نهم، شماره سی و سوم، بهار ۱۳۹۸
مقاله پژوهشی، صفحات ۵ - ۲۸

تاریخ‌نگاری نظامی عصر اسلامی از آغاز تا پایان عصر ممالیک (۶۴۸-۹۲۳)

اصغر قائدان^۱

چکیده

گزارش نبردهای اعراب از نگارش‌های مورد توجه در تاریخ‌نگاری اسلامی بود. در منابع اسلامی حدود ۱۴۰۰ درگیری بین قبایل عرب جاهلی ثبت شده است. در دوره اسلامی نیز گزارش دقیق جنگ‌های پیامبر ﷺ و فتوحات دوره خلفا از مهمترین مباحث مورد توجه مورخان اسلامی بوده است؛ تا جایی که به تدریج دسته‌ای از مورخان نظامی ظهور یافتند که بطور تخصصی به مباحث نظامی از جمله سازمان و سازماندهی، تسلیحات و فن‌آوری نظامی، شیوه‌های جنگی، طرح‌ریزی نظامی و انواع جنگ‌ها پرداختند و به این ترتیب شکل جدیدی از تاریخ‌نگاری یعنی «تاریخ‌نگاری نظامی» به وجود آمد. این تحقیق بر آن است تا با معرفی آثار مطرح در حوزه تاریخ‌نگاری نظامی و اشکال گوناگون آن در دوره اسلامی تا پایان عصر ممالیک، عوامل تأثیرگذار بر این نوع تاریخ‌نگاری را مطرح سازد. داده‌های تاریخی نشان می‌دهد به سبب اهمیت جهاد در اسلام، پیچیدگی جنگ‌ها و انتقال میدان‌های جنگ از صحرا به شهرها و سپس به دریاها، تحول در فن‌آوری تسلیحات، سازماندهی و روش‌های جنگی، تخصصی شدن حوزه جنگ و شکل‌گیری رشته‌های نظامی باعث توجه ویژه به تاریخ‌نگاری نظامی و نهایتاً ظهور مورخان جنگ و تدوین آثار تخصصی در این حوزه شده است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌نگاری نظامی، جنگ در اسلام، جهادیه‌نگاری، فتوح‌نگاری، مغازی‌نگاری.

۱- دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران. qaedan@ut.ac.ir

درآمد

ثبت تاریخ جنگ‌ها از عصر جاهلیت تا دوره اسلامی یکی از دغدغه‌های مهم مورخان بوده تا با ویف دقیق آنها، افتخارات زمان خود را جاودانه سازند. ثبت شجاعت‌ها و حماسه‌های دلاوران می‌توانسته پرونده تفاخرات قبیله‌ای و حتی دینی را در برابر دشمنان، با شکوه نماید. چه بسا در این امر تلاش می‌شد تا به خواست حاکمان، نقاط ضعف و شکست‌ها اندک جلوه داده شود و بالعکس بر پیروزی‌ها بیشتر تأکید گردد. از این رو دسته‌ای از مورخان از جمله واقدی، بلاذری، ابن اعثم کوفی و موسی بن عقبه در کنار نگارش‌های تاریخی، به ثبت جنگ‌ها در قالب مغازی و فتوح نیز پرداختند. اما در این میان برخی از فرماندهان و یا اندیشمندان نظامی نظیر هرثمی شعرانی، طرسوسی و ابن ارنبغا، به صورت تخصصی به انعکاس زوایای جنگ‌ها پرداخته‌اند. هدف از این نوع تاریخ‌نگاری، گزارش، ثبت و وصف جنگ‌ها و نیز اموری چون سازماندهی، بسیج نیروها، مسیرهای لشکرکشی، موقعیت جغرافیایی منطقه، موقعیت استقرار نیروها، تسلیحات و تاکتیک‌های جنگی است. بر این اساس به آثاری که به بیان سیر تحولات نظامی، سازماندهی، تاکتیک، ایده‌های راهبردی، رهبری نظامی و سیر اندیشه‌های نظامی و شرح وقایع جنگ‌ها می‌پردازند «تاریخ‌نگاری نظامی»^۱ اطلاق می‌شود (Dupuy, p1465)

با بعثت رسول خدا ﷺ ایام‌العرب عصر جاهلی پایان یافت اما جهاد برای حفظ کیان دین از وظایف شرعی قلمداد شد. بدیهی است ثبت این وقایع نیز انگیزه‌های دینی جدی را می‌طلبید. با گسترش فتوح در عصر خلفا، جنگ با سیاست گره خورد و انگیزه‌های سیاسی در کنار انگیزه‌های جهادی، گشایش سرزمین‌ها را رقم زد و مورخان را به سمت تدوین آثار متعددی چون فتوح سوق داد. اندک اندک دسته‌ای از مورخان نظامی نیز ظهور یافتند که در عرصه‌های تخصصی به نگارش آثار پرداختند.

این نوشتار برآن است تا نشان دهد که مسلمانان به چه علت و انگیزه‌هایی به تاریخ‌نگاری نظامی توجه کرده‌اند، ابعاد و اشکال آن چگونه بود؟ و آثار تدوین شده در

1-Military Histrography

این حوزه چه محورهای تخصصی را در بر می‌گرفت؟

پیشینه تحقیق

بیشتر پژوهش‌های این حوزه یا پیرامون تاریخ نظامی است که اغلب به شرح جنگ‌ها پرداخته و یا صرفاً در زمینه یکی از محورهای تاریخ‌نگاری نظامی است. با این حال در بعضی از آنها، آثار برخی از مغازی‌نگاران مثل واقدی و موسی بن عقبه مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌است. مقاله «بررسی دانش مغازی‌نگاری با تأکید بر مغازی واقدی»، مهدی یعقوبی و حامد منتظری مقدم (۱۳۹۳ش)، صرفاً به شرحی از مغازی‌نگاران نخستین پرداخته و تأکید آنان صرفاً بر واقدی است. حسین مرادی نسب (۱۳۸۸ش) نیز در مقاله «موسی بن عقبه، پیشگام در سیره‌نگاری و کتاب مغازی او»، اگر چه کار جامعی در مورد شیوه نگارش موسی بن عقبه ارائه کرده ولی بر یک شخصیت و یک اثر متمرکز گردیده‌است. همچنین راضیه مازندرانی (۱۳۸۱ش) در مقاله «معرفی و بررسی کتاب فتوح البلدان»، و حسین عزیزی (۱۳۹۰ش) در «درآمدی بر کتابشناسی توصیفی فتوح‌نگاری اسلامی»، به معرفی کتاب‌های فتوح پرداخته‌اند. اصغر قائدان (۱۳۹۰ش) در مقاله «تأثیر روایت ایام‌العرب بر مغازی و فتوح‌نگاری» و مقاله «قواعد حقوق جنگ در اندیشه فقهای شیعه» به زمینه‌های تاریخ‌نگاری نظامی و اندیشه سیاسی توجه کرده‌است. محمد نورمحمدی و حسین بیاتلو (۱۳۹۳ش) در مقاله «انواع منجیق‌های دوره اسلامی» اطلاعات دقیقی از این سلاح ارائه کرده‌اند. با این همه اثر جامع و مستقلی پیرامون تاریخ‌نگاری نظامی در عرصه‌ها و اشکال مختلف آن به رشته تألیف در نیامده‌است.

الف - اشکال تاریخ‌نگاری نظامی

۱. جهادیه نگاری

قرآن کریم مسلمانان را به جنگ مشروع، یعنی جهاد فی سبیل الله ترغیب می‌کند،^۱ از این رو مورخان مسلمان با توجه به رهنمودهای قرآنی و نیز حضور شخص رسول

۱- انفال/۶۵؛ توبه/۱۹، ۲۰، ۴۱؛ بقره/۱۴۵.

خدا ﷺ در آن جنگ‌ها، به مثابه یک وظیفه دینی و به امید برخورداری از ثواب اخروی به ثبت و گزارش آیات، روایات، فضایل جهاد و مجاهدت در راه خدا می‌پرداختند. اگرچه نوشتن چنین آثاری تحت عنوان «جهادیه» در دوران معاصر باب شد، اما جهادیه نگاری سابقه‌ای طولانی در اسلام دارد. نخستین کسی که در این باب تألیفی نگاشت عبدالله بن مبارک (متوفای ۱۸۱) بود، که روایات او از طریق اوزاعی، سفیان ثوری نقل شده و البته اثر او با عنوان *الجهاد* امروزه بازسازی و موجود است.^۱ پس از او ابن ابی عاصم (متوفای ۲۸۷)،^۲ مقدسی حنبلی (متوفای ۶۲۳)،^۳ مقری (متوفای ۶۱۸)،^۴ ابن عساکر (متوفای ۵۷۱)،^۵ ابن بطه العکبری (متوفای ۳۸۷)^۶ و ابن اصبح ازدی (متوفای ۶۲۰)^۷ هر یک اثری مستقل در این خصوص تدوین کرده‌اند.

۲. مغازی نگاری

برخی مؤلفان کوشیده‌اند تا به دقت جنگ‌های عصر پیامبر ﷺ را در قالب مغازی گزارش کنند، همان انگیزه‌هایی که در جهادیه‌نگاری دیده می‌شود به شکلی دیگر در مغازی نگاری هم وجود دارد یعنی برجسته ساختن مجاهدت‌های غازیان در پوشش ایمان و انگیزه جهادی (ابن هشام، ۱/۶۸۰، ۶۳۰، ۶۲۵، ۶۸۵). بسیاری از مغازی نویسان در آن نبردها حضور داشته و مشاهدات خویش را سینه‌به‌سینه به نسل‌های بعدی منتقل ساخته‌اند. این سبک امروزه «تاریخ‌نگاری شفاهی جنگ» نامیده می‌شود. به‌ویژه که ثبت این حضور می‌توانست برای بازماندگان نشان افتخارآمیز باشد. به سبب اهمیت این امر، تعدادی از صحابه خود را وقف خدمت به ثبت مغازی آن حضرت کردند. برای نمونه عبدالله بن عباس روزی را در هفته به برپایی جلسه‌ای برای بیان مغازی رسول خدا ﷺ اختصاص می‌داد و نیز ابن شهاب زهری (متوفای ۱۲۴) که در

۱- تحقیق، نزیه حماد، الدار التونسیه، تونس، ۱۹۷۲م.

۲- *الجهاد*، تحقیق، مساعد بن سلیمان الراشد، مکتبه العلوم والحکم، مدینه منوره، ۱۴۰۹ق.

۳- *فضل الجهاد والمجاهدين*، تحقیق، مبارک بن سیف الهاجری، الدار السلفیه، ۱۴۰۸ق.

۴- *کتاب الأربعین فی الجهاد و المجاهدين*، حقهها، بدر بن عبد الله، دار ابن حزم، بیروت، ۱۴۱۵ق.

۵- *الأربعون فی الحث علی الجهاد*، دار الخلفاء، کویت، بی‌تا.

۶- *سبعون حدیثاً فی الجهاد*، تحقیق، یسری عبد الغنی، مکتبه القرآن، قاهره، بی‌تا.

۷- *الإنجاد فی أبواب الجهاد*، تحقیق، آل سلمان، دار الإمام مالک، مؤسسه الریان، بی‌تا.

علم سیره و مغازی گوی سبقت را از هم عصران خود ربوده بود. از برادرزاده وی نقل شده که عمویم می گفت: «در علم مغازی علم دنیا و آخرت قرار دارد». همچنین نواده سعد بن ابی وقاص گوید: پدرم به ما مغازی و سرایای رسول خدا ﷺ را می آموخت و می گفت: «ای فرزندانم این آثار و سوابق پدرانتان است، ذکر آن را رها نکنید و ضایع نگردانید» (عواجی، ۹/۱).

همچنین از امام سجاده علیه السلام نقل شده است: «ما مغازی رسول خدا ﷺ را آموزش می دادیم چنانچه سوره های قرآن را» (ابن کثیر، ۳/۳۵۵). موسی بن عقبه (متوفای ۱۴۱)، مغازی نویسنده مشهور مدینه، علت اصلی دست زدن به نگارش مغازی را اتهام وارده به یکی از مغازی نویسان^۱ می داند که این امر او را واداشته تا به ثبت دقیق مغازی رو آورد (ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۶/۱۱۶)، لذا مالک بن انس درباره اهمیت کار او گفته: «کسی که نامش در کتاب موسی بن عقبه آمده، در بدر حضور داشته و کسی که نامش در کتاب وی نیست، در بدر حضور نداشته است» (نک. مرادی نسب، مروری بر کتاب مغازی موسی بن عقبه، ۱۱۶). از نخستین کسانی که به گزارش این جنگ ها پرداختند، می توان به تابعانی چون عروه بن زبیر (متوفای ۹۲)، کریب بن ابی مسلم (متوفای ۹۸)، ابان بن عثمان بن عفان (متوفای ۱۰۵)، ابو عبدالله عکرمه (متوفای ۱۰۵)، وهب بن منبه (متوفای ۱۱۰)، عاصم بن عمر بن قتاده (متوفای ۱۲۰)، ابن شهاب زهری (متوفای ۱۲۴)، موسی بن عقبه (متوفای ۱۴۱)، ابن اسحاق (متوفای ۱۵۰)، ابان بن عثمان الاحمر (متوفای ۱۷۰) اشاره داشت که برخی از آنان کتابی نیز در شرح جنگ های پیامبر ﷺ نگاشتند اما متأسفانه عمدتاً از بین رفته است.

نسل دوم مغازی نویسان، نیز با همین انگیزه ها به کار ثبت غزوات و سرایا روی

۱- منظورش ابوسعید، شریبیل بن سعد (متوفای ۱۲۳) از تابعین است که فهرستی از نام مهاجران به حیشه و مدینه، رزمندگان بدر و احد را فراهم آورد. سفیان بن غنیمه درباره او می گوید: صاحب فتوا و آگاه ترین افراد به مغازی پیامبر ﷺ و شرکت کنندگان در بدر بود که مورد اتهام قرار گرفت و مغازی اش از چشم مردم افتاد. بیشتر محدثان، وی را تضعیف کرده اند که شاید به این علت باشد که در اواخر عمرش به سبب کهولت سن دچار تناقض گویی می شد. با این حال گفته شده است وی به جهت نیاز مالی، حضور پدر کسی را که نزدش می آمد و چیزی به او نمی داد در بدر منکر می شد یا برای کسانی که سابقه ای در بدر نداشتند، سابقه درست می کرد (مرادی نسب، «مروری بر کتاب مغازی موسی بن عقبه»، ۱۱۶).

آوردند. آثار کسانی چون ابن شهاب زهري،^۱ ابان بن عثمان الاحمر،^۲ موسی بن عقبه،^۳ ابن اسحاق،^۴ واقدی،^۵ کلاعی البلسی،^۶ ابی زید قیروانی،^۷ ابن حبیش،^۸ ابن عبدالبر نمری^۹ که امروزه موجودند و نیز آثار فراوانی که از میان رفته‌اند نشان از اقبال گسترده به تاریخ‌نگاری جنگ در میان مسلمانان دارد. در این میان واقدی (متوفای ۲۳۰) از مشهورترین مغازی‌نویسان این نسل اولین کسی است که در تاریخ‌نگاری عصر خود تحول ایجاد کرد و مکتبی مستقل با عنوان مغازی‌نویسی را پایه‌گذاری و به مثابه یک علم مستقل مورد توجه قرارداد و حتی فتوح، مغازی و رده را مستقل از یکدیگر بررسی و در کدام آثاری تدوین کرد.

۲-۱- شیوه‌های تدوین مغازی

۲-۱-۱- مشاهده مستقیم

برخی از مغازی‌نویسان به سبب انگیزه جدی که برای درج لحظه‌به‌لحظه اخبار حضور رسول خدا ﷺ در جنگ‌ها، شیوه‌های مدیریتی ایشان داشتند، کوشیدند تا علاوه بر سماع اخبار از شاهدان عینی، خود نیز به مناطق جنگی رفته و با مشاهده میدانی، موقعیت جغرافیایی میدان جنگ، مکان شهادت صحابه و یا مکان حضور آن حضرت را تشریح کنند. واقدی از جمله این افراد است که یک دهه از عمر خود را برای گزارش وضعیت این مناطق صرف کرد؛ کاری که در عصر حاضر تاریخ‌نگاران جنگ به آن اهمیت ویژه می‌دهند. به عبارتی هیچ مورخ تاریخ جنگ نمی‌تواند

۱- المغازی، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالمعاصر ۱۴۱۴ق. و نیز: العواجی، محمد بن محمد، مرویات الإمام الزهري فی المغازی، ۱۴۲۵ق.

۲- المبعث و المغازی و الوفاء و السقیفه و الرده، گردآوری رسول جعفریان، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۵ق.

۳- المغازی النبویه، تحقیق و ترجمه حسین مرادی نسب، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۵ش.

۴- ابن اسحاق، المبعث و المغازی و السیر، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، ۱۹۷۸م.

۵- المغازی، تحقیق مارسدن جونز، بیروت، ۱۴۱۳ق.

۶- الاکتفاء بما تضمنه من مغازی رسول الله و الثلاثة الخلفاء، دار الکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۰ق.

۷- الجامع فی السنن و الآداب و المغازی و التاریخ، حقه، محمد أبو الأجنان، المکتبه العتیقه، تونس، ۱۴۰۳ق.

۸- غزوات ابن حبیش، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۳ق.

۹- الدرر فی اختصار المغازی و السیر و اشمائل، تحقیق، شوقی ضیف، دار المعارف، قاهره، ۱۴۰۰ق.

خود را از حضور در منطقه جنگی و مشاهده عینی منطقه بی‌نیاز بداند. واقدی گوید به فرزندان صحابه و شهدا و وابستگان آن‌ها نرسیدم مگر اینکه از آن‌ها پرسیدم، آیا از خانواده‌ات شنیده‌ای که شهادتگاه و قتلگاه آن‌ها کجاست؟ چون آگاهم می‌کرد برای بررسی عینی به آن موضع می‌رفتم.^۱ از آنجا که وی به این امر اشتهار یافته بود، هارون در موقع حج، از او خواست که وی را به محل غزوات آن حضرت راهنمایی کند. احاطه او به این امر تعجب هارون را برانگیخت و او را هزار درهم صله داد (واقدی، مقدمه).

این مورخان با این سبک در تاریخ‌نگاری روشی نو پایه‌گذاری و تاریخ را با جغرافیا و البته حدیث پیوند دادند که تحولی قابل توجه در تاریخ‌نگاری مسلمین به حساب می‌آید که تا قبل از آن سابقه نداشت (نک. واقدی، المغازی، ۱/ ۱۲۲، ۱۳۳، ۱۴۵، ۱۳۸؛ ۲/ ۱۲۵؛ همو، فتوح الشام^۲، ۱/ ۴۵، ۸۸، ۶۳، ۱۵/۲، -۱۰۸، ۱۰۸، ۷۸؛ ابن حبیش، ۱/ ۶۱-۳۲-۱۱۳-۱۴۲)،

۲-۱-۲- بهره‌گیری از شواهد شعری

بسیاری از شاعران ایام‌العرب، که زمان پیامبر ﷺ را درک کرده و مسلمان شدند (مخضرمین)، شعرشان را در قالبی دیگر با مضامینی حماسی در خدمت اسلام قرار دادند (قائدان، «تأثیر روایت ایام‌العرب»، ۱۳۹۰). آنان در جهاد علیه مشرکان در غزوات و فتوح حضور جدی یافتند و با اشعاری شجاعت آن مجاهدان را می‌ستودند چندانکه متون مغازی، مملو از همین شواهد شعری است (برای نمونه: ابن هشام، ۸/۲-۴۳، ۱۲۹-۱۶۸، ۱۹۵؛ واقدی، المغازی، ۱/ ۸۷-۹۰، ۲/ ۱۲۵، ۳/ ۶۷۲). موسی بن عقبه که خود در فتوح حضور داشته و مستقیماً شاهد این جنگ‌ها بود نیز از شعرا و راویان عصر ایام‌العرب بهره فراوان برده است (ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۳۰۰).

واقدی کوشیده است تا روایت‌های شفاهی و مکتوب صحیح را در المغازی

۱- البته شاید این ادعای نویسنده اندکی اغراق‌آمیز به نظر برسد با این حال شاهدانی گفته‌اند واقدی را با کوله باری بر پشت در مدینه دیده‌اند که برای مشاهده مکان غزوات حرکت می‌کرده است (نک. مقدمه المغازی واقدی).

۲- این اثر به واقدی منسوب شده است.

جمع‌آوری کند و اسامی مجاهدان، شهدا و کشته‌های دشمن (۱/ ۱۵۲، ۴۵، ۳۰۰؛ ۷۵۰، ۷۵۶/۲)، مکان جنگ و مسائلی چون سازمان‌دهی سپاه (۲/ ۶۷۰)، مسیر حرکت (۱/ ۱۱، ۱۳، ۱۸۲)، طرز تجهیز سپاه و تدارکات آن (۱/ ۲۵، ۲۶، ۱۹۳، ۳۳۸؛ ۲/ ۴۴۴، ۶۵۸، ۶۶۴)، کیفیت کسب اطلاعات از دشمن (۱/ ۹، ۱۱، ۱۹۷، ۲۱۸؛ ۲/ ۳۹۵، ۴۰۲)، تاکتیک‌های جنگی (۱/ ۱۱، ۵۳؛ ۲/ ۵۳۴، ۵۳۷، ۵۴۶) را به‌دقت ثبت کرده و علاوه بر آن به مسائل معنوی از جمله روحیه شهادت و شهادت‌طلبی که از عوامل مهم در جنگ بشمار می‌رود نیز توجه کند (۱/ ۱۱۹؛ ۲/ ۴۴۳، ۴۴۲؛ ۲/ ۸۱۲).

۲-۱-۳- بهره‌گیری از شواهد قرآنی

واقدی و برخی دیگر از مغازی‌نویسان پیرو او از جمله ابن سید الناس^۱ و ابن عساکر^۲ با ذکر آیات نازل شده در غزوات و ذکر شأن نزول آن‌ها و حتی با پرداختن به تفاسیر آن آیات اثر خود را نسبت به سایر آثار ممتاز ساخته‌اند (واقدی، مقدمه مارسدن جونز).

۴- رده و فتن‌نگاری

جنگ‌های داخلی که می‌توان از آن‌ها با عنوان «بحران» یاد کرد با رحلت رسول خدا ﷺ دامن‌گیر جامعه اسلامی شد. خلیفه تازه به مسند نشسته از پی سقیفه، یازده لشکر تدارک دید (واقدی، الرده، ۷۰، ۷۲، ۸۱، ۹۲) و با قاطعیت تمام به بحرانی که در تاریخ از آن با عنوان «الرده» یاد شده است پایان داد.

صرف‌نظر از اختلاف برداشتی که در مورد جنگ‌های رده وجود دارد (قائدان، «نگرشی نوین به بحران رده، ۱۱-۱۳»)، این بحران از دیدگاه دستگاه خلافت امری مهم تلقی شد که در صورت تداوم، می‌توانست به مدینه نیز سرایت کند و کار خلافت اسلامی را که هنوز آغاز نشده بود، به پایان رساند. به همین سبب، مورخان، به‌طور مستقل به رده‌نگاری پرداختند و از شجاعت‌های مسلمانان و تلاش‌های خلیفه برای سرکوبی آن سخن‌ها گفتند (واقدی، الرده، ۴۸، ۸۶، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۴۰، ۱۶۲). آثار سیف

۱- عیون الاثر فی فنون المغازی و السیر، بیروت، دارالمعارف، ۱۴۰۹ق.

۲- الدرر فی اختصار المغازی و السیر، بیروت، دارالملائین، ۱۴۱۰ق.

بن عمر تمیمی (متوفای ۱۹۲)،^۱ واقدی،^۲ طبری (۳۱۰ق)،^۳ ابن یزید بغدادی (۳۱۱ق)،^۴ کلاعی البلسی (متوفای ۶۳۴)^۵ امروزه از میان ده‌ها آثار از میان رفته بازسازی شده‌اند. فتنه بُغات در عصر خلافت امام علی علیه السلام، نیز به بحرانی فراگیر تبدیل شد که نخستین جرعه آن، بهانه قتل عثمان بود. قتل عثمان نیز به نوبه خود نوعی فتنه بود. در عصر حاضر اصطلاحاً این گونه رخدادها را «بحران پس از بحران» می‌نامند.^۶ در مجموع، رویکرد مورخان به ثبت این بحران‌ها باعث پدیدار شدن شیوه‌ای دیگر از تاریخ‌نگاری نظامی شد که می‌توان آن را «فتن‌نگاری» نامید. دستاورد این نوع تاریخ‌نگاری ورود مورخان، به مباحث فقهی و کلامی و نیز ورود فقها به مباحث تاریخی یعنی تبیین احکام این گونه جنگ‌ها بود که موجب نزدیکی آن دو گروه به یکدیگر و ایجاد تحولاتی در مبانی فقهی شد و به عبارت امروزی «فقه سیاسی» یا «حقوق جنگ» پدید آمد. مباحثی از قبیل این‌که کدام‌یک از طرفین بر حق بودند و احکام برخورد با اهل قبله از حیث کشتن، اسارت مردان یا زنان و کودکان، اخذ اموال جنگی و غیرجنگی و نظایر اینها چیست و چگونه می‌توان از سیره امام علی علیه السلام، در این خصوص بهره برد؟^۷ علامه حلی به طور مفصل به بحث پیرامون احکام فقهی مربوط به جنگ با اهل قبله پرداخته و آنان را به دو دسته «باغیان ذی فئه» و «باغیان غیر ذی فئه» تقسیم می‌کند (بن‌گرید: حلی، ۹۳۷/۱، قائدان، شریفی و باقری، ۲۸۸).

برای اشراف فقها به احکام این جنگ‌ها مورخان اقدام به تک‌نگاری‌هایی در این مورد کردند قدیمی‌ترین آثار این حوزه از جمله آثار عروه بن زبیر (متوفای ۹۲)،

۱- الرده، الفتوح، کتاب الجمل و مسیر عائشه و علی، تحقیق و تقدیم قاسم السامرائی، ریاض، دار الامیه، ۱۹۹۷م.
 ۲- الرده مع نبذه من فتوح العراق و ذکر المثنی بن حارثه الشیبانی، تحقیق: یحیی الجبوری، دار الغرب الإسلامی، بیروت، ۱۴۱۰ ق.

۳- آل یاسین، محمدحسن، نصوص الرده فی تاریخ الطبری، بیروت، دارمکتبه الحیاه، بی تا.

۴- اهل الملل و الرده و الزنادقه، مکتبه المعارف، ۱۴۱۶ ق.

۵- الاکتفاء، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۰ ق.

۶- نک. قائدان: «مدیریت بحران‌های عصر امام علی علیه السلام»، فصلنامه مدیریت بحران، ش ۱، ۱۳۸۵.

۷- نک. قائدان، «پیشینه حقوق جنگ در سیره و گفتار امام علی علیه السلام»، مطالعات راهبردی بسیج، بهار ۱۳۹۲، ش ۵۸.

ابومخنف (متوفای ۱۷۵)،^۱ سیف بن عمر (متوفای ۱۹۲)،^۲ ثقفی کوفی (متوفای ۲۰۰)^۳ و ابو عبیده معمر بن مثنی (متوفای ۲۱۰)^۴ از بین رفته‌اند. با این همه برخی از آثار نویسندگانی چون نصر بن مزاحم منقری (متوفای ۲۱۲)،^۵ نعیم بن حماد (متوفای ۲۲۸)^۶ و ابوبکر بغدادی الحنبلی (متوفای ۳۱۱)^۷ در دسترسند.

در فتن‌نگاری از شواهد شعری، بیان رجزهای حماسی به خوبی بهره برده شده است. برای نمونه نصر بن مزاحم منقری که بخش‌های اعظم وقعه‌الصفین او را همین شواهد شعری تشکیل می‌دهند (منقری، ۲۳۳-۲۴۸، ۲۳۵-۵۱۲-۵۱۹) و یا ابومخنف، که روایات او اغلب قبیله‌ای و منقول از راویان ازدی، همدانی، طی، کنده و تمیم، با نگرش‌های قبیله‌ای یا ایام‌العرب همراه با شواهد شعری است (سجادی و عالم زاده، ۵۹-۶۱). البته علاوه بر آن، فتنه خوارج که پس از جنگ نهروان تا چندین سده جامعه را درگیر خود ساخته بود و نیز شورش‌ها و قیام‌های متعدد دینی و سیاسی در عصر اموی و عباسی مورد توجه مورخان قرار گرفته که بخش‌هایی از تواریخ عمومی به گزارش آن درگیری‌ها اختصاص یافته است.

۵- فتوح‌نگاری

استراتژی سیاسی خلفا، گسترش اسلام از طریق تهاجمات نظامی بود که از آن با عنوان «فتوح» یاد می‌شود. خلیفه اول در حین سرکوبی بحران رده، جبهه دیگری گشود که کاری عاقلانه به نظر نمی‌رسید؛ اما ظاهراً او می‌خواست با گشودن آن، توجه مسلمانان را به نقطه دیگری جلب و جنگ‌های رده را بی‌اهمیت جلوه دهد؛ زیرا بخش

۱- او کتاب‌هایی در این موضوع داشته که همگی از بین رفته‌اند از جمله: مقتل امیرالمؤمنین علیه السلام، مقتل حجر بن عدی، مقتل حسن بن علی علیه السلام کتاب الجمل، مقتل عثمان

۲- الفتنه و وقعه الجمل، تحقیق: أحمد راتب عرموش، دار النفائس، ۱۴۱۳ق.

۳- الفجارات، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۲۴ق.

۴- او کتاب‌هایی با عنوان الجمل، الصفین، داشته که از میان رفته است.

۵- پیکار صفین، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵ش.

۶- کتاب الفتن، تحقیق: سمیر امین الزهیری، مکتبه التوحید، القاهرة، ۱۴۱۲ق.

۷- احکام اهل الملل والردة من الجامع لمسائل الإمام أحمد بن حنبل، تحقیق: سید کسروی، دار الکتب العلمیه، بیروت ۱۴۱۴ق.

قابل توجهی از ماجرای رده، به مانعان زکاتی ارتباط داشت که مشروعیتی برای خلیفه قائل نبودند. سیاست توسعه سرزمینی در دو جبهه ایران و روم آغاز شد و تحولاتی چشمگیر در نوع و شیوه جنگ، تاکتیک و طرح ریزی عملیاتی، تسلیحات و سازمان رزم رخ داد. مورخان جنگ، توجه ویژه‌ای به ثبت این فتوحات مبذول داشتند و شیوه جدیدی در تاریخ نگاری نظامی با عنوان «فتوح نگاری» پدید آوردند. از آنجا که مغازی اصطلاحی برای جنگ‌های عصر رسول خدا ﷺ بود مورخان فتوح، تمایلی به انتخاب آن عنوان برای این جنگ‌ها نداشته و نام فتوح بر آثارشان گذاشتند. دیگر این که هدف اساسی فتوح، گشودن سرزمین‌ها بود. فتوح نویسان شیوه کار خود را غالباً بر اساس حویلیات (سال نگاری) متمرکز می‌کردند. اگرچه متأسفانه آثار نخستین فتوح نگارانی چون سیف بن عمر، ابو مخنف، موسی بن عقبه، ابن شهاب زهری، ابان بن عثمان، عروه بن زبیر از میان رفته است؛ اما اندک آثار باقیمانده از آن روزگار نیز نشان از اهتمام جدی به این امر دارد. دسته‌ای به طور اختصاصی کل فتوحات را در همه مناطق دنبال و به عبارتی فتوح نگاری عمومی کرده‌اند؛ مثل بلاذری (متوفای ۲۷۹)^۱ و ابن اعثم کوفی (متوفای ۳۱۴)^۲، دسته‌ای دیگر نیز بر سرزمینی خاص مانند مصر، شام، عراق و سایر نقاط متمرکز و به صورت تخصصی تک نگاری کرده‌اند، مثل آثار بازسازی شده واقدی با عنوان: فتوح الجزیره و النخابور و دیار بکر و العراق،^۳ فتوح افریقیه،^۴ فتوح الاسلام للبلاد العجم و خراسان،^۵ فتوح سواد العراق،^۶ و دو تألیفی که به او منسوب شده است، فتوح الشام^۷ و فتوح المصر و الاسکندریه،^۸ محمد بن عبدالله ازدی (متوفای قرن ۲)،^۹

۱- فتوح البلدان، بیروت، دار ومکتبه الهلال ۱۹۸۸ م.

۲- الفتوح، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۶ق.

۳- تحقیق عبدالعزیز فیاض حرفوش، دمشق، دارالبشائر، ۱۹۹۶م.

۴- تونس، مکتبه المنارالتونس، ۱۹۶۶م.

۵- قاهره، مطبعه المحروسه، ۱۳۰۹ق.

۶- تصحیح نادر کریمیان، تهران، واعظی، ۱۳۷۴ش.

۷- تحقیق، صالح موسی درادکه، عمان موسسه حماده، ۲۰۱۱م.

۸- تصحیح و شرحه ریک آرنه همقر، لیدن، بریل، ۱۸۲۵م.

۹- فتوح الشام، موسسه سجل العرب، قاهره، ۱۹۷۰م.

ابن عبدالحکم (متوفای ۲۵۷)،^۱ ابن حزم الاندلسی (متوفای ۴۵۶).^۲

۵-۱-ویژگی‌های فتوح‌نگاری

۵-۱-۱-مشاهده میدانی

از ویژگی‌های فتوح‌نگاران، حضور مستقیم برخی از آنان در مناطق جنگی و مشاهده عینی موقعیت جغرافیایی میدان جنگ بود. ثبت دقیق امکانات نظامی طرفین، بیان چگونگی سازمان‌دهی، سازمان رزم، ویژگی فرماندهان، فنون جنگی و نهایتاً نتیجه جنگ از مهم‌ترین ویژگی‌های این فتوح‌نویسان است.

۵-۱-۲-تأثیرپذیری از ایام‌العرب

مطالعه اجمالی گزارش فتوح‌نگاری‌ها نشان می‌دهد که همان روش‌های گزارش ایام‌العرب عصر جاهلی در آن تداوم یافته است. راویان روایت فتوح، بعضاً در پی طرح تفاحرات قبیله‌ای و نژادی، اشعار و رجزهای مبتنی بر احساب، بزرگ‌نمایی‌ها و برجسته کردن پیروزی‌ها و نظایر اینها بودند. برخی نیز به سبب اینکه پیشتر روای ایام‌العرب در عصر جاهلی بوده و مهارتی نیز در شعر داشتند به همان شیوه به گزارش روایات فتوح پرداخته‌اند.^۳

۵-۱-۳-توجه به قصص

اگرچه قصص در دوران خلفای راشدین مهجور بود، اما در عصر بنی‌امیه حیاتی دوباره یافت. قصاص و داستان‌سراییان بخش عمده‌ای از زمان و ذهن مخاطبان را برای شنیدن داستان‌های متعدد به‌ویژه در عرصه فتوح اشغال می‌کردند و حاکمان اموی به‌ویژه معاویه با حمایت از قصه‌پردازانی چون سیف بن عمر، صحار عبدی، عبیده بن شریه و وهب بن منبه (ابن قتیبه، عیون الاخبار، ۱۹۱) می‌کوشیدند تا توجه مردم را از مبانی اعتقادی و سیره نبوی به سوئی دیگر منحرف سازند. در حالی که کتب فتوح،

۱- فتوح مصر و المغرب، مکتبه الثقافه الدینیة، ۱۴۱۵ هـ و نیز فتوح افریقیا و الاندلس، بیروت، مکتبه المدرسه، ۱۳۴۳ق.

۲- جمل فتوح اسلام بعد وفاه رسول ﷺ، بیروت، دارالایمان، بی‌تا.

۳- برای مطالعه بیشتر نک. قاندان، تأثیر ایام‌العرب بر فتوح و مغازی‌نگاری در عصر اسلامی، مطالعات تاریخ اسلام، س ۳، ش ۹، تابستان ۱۳۹۰.

مملو از این داستان پردازی‌هاست، سایر تألیفات تاریخی که فتوح را نیز گزارش کرده‌اند از جمله، تاریخ یعقوبی، تاریخ خلیفه، مروج الذهب و تجارب الامم، فاقد این گونه داستان پردازی‌هاست.

۶. حماسه‌نگاری

وصف شجاعت‌های جنگاوران یکی از انگیزه‌های مهم شعرا برای سرودن شعرهای حماسی بود که در عصر حاضر به آن «ادبیات مقاومت» یا «پایداری» گفته می‌شود. برخی از شعرا در آن جنگ‌ها حضور می‌یافتند مسلمانان را به جنگ تهییج می‌کردند. بعدها برخی با گردآوری آن اشعار در قالب «حماسه‌نگاری» یا «ملحمه» گوشه‌هایی از زوایا و تاریخ جنگ را، البته بگونه‌ای اغراق‌آمیز به تصویر کشیدند. عده‌ای از شاعران ایام‌العرب مثل جنذب بنت عجلان (ابن هشام، ۱۳۲، ۲) و زبرقان بن بدر (متوفای ۴۵)، که عصر فتوح را درک کرده‌اند، اشعارشان مورد استفاده مغازی‌نگاران و فتوح‌نگاران قرار گرفته است (واقدی، الرده، ۶۸-۲۲۰؛ ابن هشام، ۱/ ۵۶۵-۵۶۲). پیامبر ﷺ در مورد عمرو بن الاهتم المنقری از بزرگان تمیم در عصر جاهلیت و اسلام (ابن عبد ربه، ۲۰۲/۱) که در یوم بسوس شعر می‌سرود، چنین فرمود: «در شعر حکیم و در سخنوری ساحر و جادوگر است» [او] (ابن اثیر، ۴/ ۸۷). اشعار خنساء تماضر، بنت عمرو بن شرید (متوفای ۴۳)، نیز مورد پسند پیامبر ﷺ قرار گرفته است. او در جنگ قادسیه همراه چهار فرزندش حضور یافت و آنان را به شهادت در راه خدا فرامی‌خواند تا اینکه همه آنان شهید شدند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳، ۱۹). اشعار فراوانی از ابوذویب خویلد بن خالد هذلی (ابن هشام، ۱، ۲۶۳-۴۸۴-۵۳۰)، که در فتح شام حضور داشت و عباس بن مرداس السلمی (ابن قتیبه، المعارف، ۱۸۹)، که در ۲۰ غزوه و نبرد از جمله حنین حضور یافت مورد استفاده واقدی قرار گرفته است (ابن اعثم، ۱، ۹۱؛ واقدی، ۳، ۵۳۵-۵۳۸-۶۲۱-۶۲۶). شاعران فراوان دیگری که اشعار حماسی آنان در کتبی چون فحول طبقات الشعراء، اثر ابن سلام، المفضلیات، اثر ضبی، طبقات الشعراء، اثر ابن قتیبه و المنهج فی تفسیر اسماء الشعراء الحماسه اثر ابن جنی از آنان یاد شده‌است. بعدها کسانی اشعار آنان را بطور مستقل فراهم ساخته و به تدوین کتب حماسه و دیوان

پرداختند^۱ از جمله اینها می‌توان به آثار ابوتمام طایبی،^۲ بختری،^۳ ابن جنی،^۴ شجری،^۵ ابن فارس^۶ بصری^۷ اشاره کرد.

۷. سیر نگاری (حقوق جنگ)

به سبب گسترش فتوح، طرز برخورد با دارالحرب، یکی از مهمترین مسائل جامعه اسلامی بود. مسائلی از قبیل طرز رفتار با ملل مغلوب، مبانی حقوق انسانی ساکنان دارالحرب، طرز رفتار با اسیران، زنان، کودکان و غیر نظامیان و به عبارت امروزی، اصول حقوق بشر دوستانه در جنگ، گرفتن غنیمت، فسی، خراج و جزیه در مجموع باعث توجه به مبانی فقهی جنگ گردید. از آنجا که تاریخ‌نگاری نظامی ارتباطی طولانی، تعیین کننده و اساسی با روابط بین الملل دارد، با مبانی فقهی نیز رابطه‌ای تنگاتنگ یافت. در این میان آنچه مهم‌تر می‌نمود، ماهیت نوع توسعه سرزمینی بود، این که آیا به صلح گشوده شده یا به عنوه (جنگ)، تا فقها بتوانند احکام آن را تدوین و میزان خراج، جزیه و عشر آنها را مشخص کنند (سرخسی، ۲/۱۰؛ کاشانی، ۷/۹۷). بر این اساس فقها با تبیین مبانی فقهی آن به مدد مورخان جنگ و نیز خلفا، امیران و فاتحان آمدند که در این خصوص گرفتار مشکلات متعددی شده بودند. از این رو برخی از فقها با بنیان گذاشتن علم «سیر نویسی» به عنوان یکی از اشکال تاریخ‌نگاری جنگ به ارائه راه‌کارهای عملی برای طرز تعامل در دارالحرب پرداختند. نخستین کسی که در این حوزه به کار تدوین «سیر» پرداخت ابوحنیفه بود. اما صحیح آن است که مبانی این علم را شاگردش محمد بن حسن شیبانی (متوفای ۱۸۹) پایه‌گذاری کرد و از نظرات استادش ابوحنیفه و مصاحبش قاضی ابویوسف سود جسته و نظرات خود را هم در

۱- نک. گنورک ویلهلم فریتنگ، اشعار الحماسه و اربعه فهارس، ۱۸۲۸م.

۲- ابوتمام حبیب بن اوس، اشعار الحماسه، ۱۸۵۱م.

۳- بختری، ابو عباده الولید بن عبید، الحماسه، بیروت، دار صادر، ۱۴۲۳ق.

۴- ابن جنی، عثمان، البهیج فی تفسیر اسماء الشعراء دیوان الحماسه، دمشق، مکتبه القدسی، ۱۳۴۸ق.

۵- ابن الشجری، هبه الله بن علی، الحماسه، دائره المعارف العثمانیه دکن، ۱۳۴۵ق.

۶- ابن فارس، احمد، الحماسه، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۱۵ق.

۷- بصری، علی بن ابی الفرج، الحماسه البصریه، قاهره، مجلس الاعلی، ۱۴۰۸ق.

کتابش با عنوان *الاصول یا الميسوط*، که جز یک قسمت آن باقی نمانده است،^۱ ارائه کرده است. این اثر از نخستین آثار مهم در این زمینه است و در اهمیت آن همین بس که یک کرسی در دانشگاه جورج واشینگتن و هاپکینز و برخی از دانشگاه‌های انگلستان به شیبانی و کتاب او و در حقیقت حقوق بشر اسلامی اختصاص یافته است.^۲

فقه‌های متقدم، موضوع «سیر» را یا در بخش جهاد و یا در ابواب جنگ با اهل رده و امان‌نامه‌ها بررسی کرده‌اند (مالک بن انس، ۲/ ۴۴۳-۴۷۱؛ شافعی، ۴/ ۱۴۷). در هر حال عده‌ای چون ابو حنیفه (متوفای ۱۵۰)، سفیان ثوری (متوفای ۱۶۱)، ابویوسف (متوفای ۱۸۲)، ابواسحاق فزاری (متوفای ۱۸۸)،^۳ شیبانی (متوفای ۲۳۹)، اوزاعی (متوفای ۱۵۷)،^۴ شافعی (متوفای ۲۰۴)،^۵ سرخسی (متوفای ۴۸۳)،^۶ و ابن قیم الجوزیه (متوفای ۷۵۱)^۷ ابعاد حقوقی و فقهی جنگ و نیز عده‌ای چون ابویوسف (متوفای ۱۵۰)،^۸ یحیی بن آدم (متوفای ۲۰۳)،^۹ قدامه بن جعفر (متوفای ۳۳۷)،^{۱۰} ابوعبید قاسم بن سلام (متوفای ۲۲۴)^{۱۱} و ابن زنجویه (متوفای ۲۵۱)^{۱۲} ابعاد اقتصادی و مالی جنگ را مورد عنایت و توجه قرار دادند. برخی از فقه‌های شیعه نیز در ابوابی از کتب فقهی خود به این مسائل پرداخته‌اند.^{۱۳}

- ۱- کتاب *السیر والنخراجه والعشر من کتاب الاصل*، تصحیح مجید خدوری، بیروت ۱۴۱۰ق.
- ۲- نک. قائدان، شریفی، «قواعد حقوق جنگ در اندیشه فقه‌های شیعه و مقایسه آن با قوانین حقوق بشردوستانه در عصر حاضر»، فقه و مبانی حقوق اسلامی، س ۴۷، ش ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.
- ۳- *الرد علی سیر الأوزاعی*، تصحیح ابوالوفاء افغانی، قاهره، ۱۹۳۹م. و نیز کتاب الآثار، قاهره-۱۳۵۵ق.
- ۴- *السیر*، تحقیق، فاروق حماده، مؤسسه الرساله، بیروت، ۱۹۸۷م.
- ۵- شافعی، الام، کتاب *سیر الإوزاعی*، قاهره ۱۳۲۵ق.
- ۶- همان.
- ۷- شرح *السیر الکبیر* محمد بن حسن شیبانی، صلاح الدین المنجد، قاهره، ۱۹۵۷م.
- ۸- *أحكام أهل الذمه*، تحقیق، یوسف بن أحمد البکری، رمادی للنشر، عربستان، ۱۴۱۸ق.
- ۹- *النخراجه*، تحقیق طه عبد الرووف سعد، المكتبة الأزهریة، قاهره ۱۳۵۴ق.
- ۱۰- *النخراجه*، المطبعة السلفیة، ۱۳۸۴ق.
- ۱۱- کتاب *النخراجه و صنعه الكتابه*، تحقیق، محمد حسین الزبیدی، بغداد، ۱۹۸۱م.
- ۱۲- *الاموال*، تصحیح محمد حامد الفقی، قاهره، ۱۳۵۳ق.
- ۱۳- کتاب *الاموال*، تحقیق ابو محمد السیوطی، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۷ق.
- ۱۴- نک. قائدان، شریفی همانجا.

ب- عوامل مؤثر بر تاریخ‌نگاری نظامی

۱- تحول در فن‌آوری نظامی

با گسترده و پیچیده شدن جنگ‌ها و انتقال درگیری‌ها از صحرا به شهرها و جنگ‌های محاصره‌ای و همچنین از جنگ‌های زمینی به دریایی، مسلمانان توانستند در زمینه‌های فن‌آوری نظامی و نیز رسته‌های تخصصی به موفقیت‌های چشمگیری دست یابند. یگان‌ها و رسته‌هایی چون منجنیق‌اندازان، دبابیون و نفت‌اندازان زمانی شکل گرفت که مسلمانان موفق شدند به سلاح‌های سنگین و تهاجمی دست یابند. بدیهی است گسترش این نوع سلاح‌ها تنها در سایه دستیابی به فن‌آوری آن‌ها امکان‌پذیر بود. از این رو توانستند با ساخت انواع منجنیق‌ها، دبابه‌ها، کشتی‌های جنگی و نظایر اینها به پیشرفت‌های مهمی دست یابند،^۱ از این رو برخی از متخصصان نظامی نیز برای تسریع در روند این تحول، در عرصه فناوری نظامی و نیز آموزش شیوه‌های کاربرد آن‌ها دست به تألیفات تخصصی زدند.

قدیمی‌ترین اثری که به صورت تخصصی در این زمینه نگاشته شده است باید به اثر ابو سعید اصمعی (متوفای ۲۱۶)^۲ اشاره کرد. پس از او کندی، مورخ شهیر مصری (متوفای ۲۵۴)^۳ است که در کتاب خود به ارائه روایات در مورد شمشیر و مجاهدت با آن در راه خدا و نیز انواع و طرز ساخت آنها پرداخته است.

نخستین کسی که در عصر اسلامی به تألیف یک دائره‌المعارف جامع تخصصی پیرامون فن‌آوری سلاح دست زد طرسوسی (متوفای ۵۸۹)^۴ بود. او که در دوران صلاح‌الدین ایوبی می‌زیست کتابی در این خصوص به خواست او نگاشت و انواع تسلیحات، اعم از تهاجمی و تدافعی، جمعی و انفرادی را تشریح و کاربرد آن‌ها را بیان کرد. او علاوه بر آن، از آداب و اصول جنگ، سازمان‌دهی نظامی و یگان‌های رزمی نیز

۱- نک. قائدان، سازمان رزم و سازماندهی نظامی در عصر اسلامی از آغاز تا عصر عباسی، دانشگاه امام حسین علیه السلام، ۱۳۸۵.

۲- السلاح، حقه محمد جبار المعید، بیروت، بی‌نا.

۳- السیوف التي كانت عند العرب و اجناسها، تحقیق عبدالرحمن زکی، بیروت، مکتبه الثقافه، ۲۰۰۱م.

۴- تبصره ارباب الباب فی کیفیة النجاة فی الحروب مع الاعداء (الموسوعه الاسلحه القدیمة)، بیروت، دارالجیل،

سخن گفت. اثر طرسوسی از آنجا اهمیت و ارزش ویژه‌ای می‌یابد که با ارائه طرح‌ها و ترسیم اشکال بسیار دقیق این سلاح‌ها و قطعات آن‌ها روش‌های ساخت و به‌کارگیری آن‌ها را نیز به‌خوبی تشریح کرده‌است.

ابن ارنبغا الزردکاش (متوفای ۸۶۷) نیز اثر خود را به سلطان برقوق، از ممالیک شام هدیه کرد و چون صرفاً اختصاص به منجنیق و کاربرد آن داشت کتابش را *الانیتق فی المناجنیق* نام نهاد.^۱ او ضمن وصف، طرز ساخت و تشریح انواع منجنیق و کارکرد آنها اعم از منجنیق‌های ایرانی، عربی، رومی، ترکی و انواع گلوله‌های آن‌ها به ترسیم دقیق اشکال آنها، ابزارهای قیاس مسافت، انواع نردبان‌های حصار، زحافه، دبابه و نظایر اینها پرداخته و از این رو جذابیت خاصی به اثرش داده که حجم عمده تألیف او به همین اشکال و تصاویر اختصاص یافته است. نجم الدین حسن الرماح احدب که خود یکی از صاحب‌نظران و سازندگان سلاح در عصر ممالیک بود، در کتاب خود^۲ به تشریح و وصف سلاح‌های سبک مخصوص سواره نظام از جمله نیزه، شمشیر، کمان، سپر، گرز و سلاح‌های سنگین مثل منجنیق، مواد اشتعال‌زا مثل نبط و نهایتاً طرز استفاده از آتش افکن‌ها در جنگ پرداخته است.

۲- پیچیده و تخصصی شدن اشکال جنگ

پس از گسترش فتوحات و آشنایی مسلمانان با ممالک دیگر و نهایتاً بهره‌برداری از فن‌آوری آنان، جنگ‌های مسلمانان نیز چندان پیچیده‌تر شد که پیروزی در آنها در گرو برخورداری از راهبرد نظامی، روش‌های نوین جنگی، تسلیحات پیچیده و سنگین، سازمان‌دهی متحول شده برحسب جنگ و در نهایت آداب و هنر جنگ بود. از آن‌رو برخی از متخصصان و اندیشمندان اسلامی به‌جای وصف صرف ذکر وقایع و رویدادهای جنگی، به ارائه آن چیزی پرداختند که امروزه «هنر جنگ» خوانده می‌شود و در این زمینه میراث گران‌بهایی از خود برجا گذاشتند.

نخستین کسی که در آداب و فنون جنگ دست به تألیف زد هرثمی شعرانی (قرن

۱- *الفروسیه و المناصب الحریبه*، تحقیق احسان هندی، دارالمعارف، مصر، ۱۹۸۹م.

۲- تحقیق عیدضیف العبادی، بغداد، وزاره الثقافه، ۱۹۸۰م.

سوم) مصاحب مأمون، خلیفه عباسی بود. او علاوه بر این که یک فرمانده نظامی است، نظریه‌پردازی عمیق در اصول جنگ نیز به حساب می‌آید. کتاب حجیم او با عنوان *الحیل فی الحروب*، که خود آن را با عنوان *مختصر سیاست الحروب* تلخیص کرد، امروزه در دست است. وی عمدتاً بر هنر جنگ و مباحث مرتبط با آن از جمله ویژگی‌های یک فرمانده، وجوب احتیاط در برابر دشمن، حفاظت اطلاعات، انتخاب جاسوسان، ترفندهای جنگی، بسیج نیرو، سازمان رزم، سازمان‌دهی، هشجاری به هنگام استقرار در اردوگاه و نظایر اینها متمرکز شده‌است (هرثمی، ۲۴، ۲۹، ۳۵، ۴۵، ۴۹، ۶۵، ۸۹، ۹۴).

ابن قتیبه دینوری (متوفای ۲۷۶) اندکی پس از هرثمی تألیفی بس گران‌بها تدوین کرد که در فصولی از آن درباره اصول جنگ است و او آن را *عیون الاخبار* نامید، زیرا پایه اصلی آن بر یک متن آموزشی آئین جنگ از عصر ساسانی استوار شده‌بود. متن مذکور با نام *آئین نامک* توسط بهرام چوبین نگاشته شده و ابن مقفع آن را از پهلوی ساسانی به عربی ترجمه کرده‌بود. ابن قتیبه در *باب الحرب*، به آراء هندی‌ها و ایرانی‌ها پیرامون اصول جنگ پرداخته و معتقد است مسلمانان از آنان بهره برده‌اند. او روش‌های جنگی، ویژگی‌های یک فرمانده، آداب سوارکاری، حرکت و مانور در رزم، صفات و ویژگی‌ها و اسب‌ها و نظایر اینها را به‌خوبی تشریح کرده‌است (نک. ابن قتیبه، *باب الحرب*).

ابوبکر هروی (متوفای ۴۸۹) نیز از کسانی است که به طرح نظرات خود درباره اصول و مبانی جنگ پرداخته و ضرورت جمع‌آوری آلات و ادوات جنگ توسط سلطان، طرز برخورد با دشمن و حیل‌های جنگی، کتمان اسرار، ارسال سرایا، تحریرض به جنگ و نظایر اینها را شرح داده‌است (هروی، ۱۷۵، ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۸۲).^۱

اما علاوه بر اعراب، ایرانیان مسلمان نیز در این عرصه ورود یافتند، فخر مدبر ملقب به مبارکشاه در اثر خود *آداب الحرب و الشجاعة*^۲ که از متون ارزشمند فارسی قرن ششم است به رسوم جنگاوران، صف‌آرایی و انواع سلاح‌ها، تربیت اسب و معالجه بیماری آنها، فرماندهی لشکر و سپاه و نیز هنر رزم‌آوری و پهلوانی از جمله گوی و چوگان و زور آزمودن و کشتی گرفتن و جنگ مشت کردن و سنگ فلاخن انداختن و نظایر اینها

۱- ترجمه اصغر قائدان، تاریخ اسلام بهار، ۱۳۸۵، شماره ۲۵.

۲- تصحیح سهیلی خوانساری، تهران، اقبال، ۱۳۴۶ش.

پرداخته است.

در خصوص سازماندهی در جنگ، ابن منکلی بغا ناصری (متوفای ۷۸۴) تألیفی با عنوان *الادلة الرسمية في التعابي الحربية* برای سلطان قایتبای (متوفای ۸۷۳) از ممالیک مصر فراهم ساخت که در آن به طور مفصل به سازماندهی و انواع آرایش نظامی، وظایف یگان‌های رزم، جنگ‌های محاصره‌ای و نهایتاً جنگ‌های دریایی پرداخت (ابن منکلی بغا، ۴۷، ۴۱، ۳۶، ۳۴، ۲۵، ۲۲). تألیف او را شاید بتوان در موضوع سازمان‌دهی نظامی تنها کتاب جامعی دانست که این موارد را به خوبی و با جزئیات دقیق تشریح و تألیفش را به آیات قرآنی و روایات، مستند ساخته است.

المخزون الجامع الفنون تألیف مقداد بن اسود مشهور به ابن حزام از قرن نهم، که نسخه خطی آن دارای تاریخ ۹۷۵^۱ نیز در مورد فنون و آداب جنگ، سازماندهی، روشهای جنگ و محاصره دشمن، سوارکاری، اشکال مختلف آرایش جنگی سواره نظام، تیراندازی با کمان و نیزه است که با تصاویر و اشکال بسیار زیبا و فراوان، ارزش دوچندان یافته است. کتاب *السعی المحمود فی ترتیب الجنود*، تألیف زین الدین عبدالقادر فاکهی از قرن هشتم، که نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه الازهر موجود است، *تجنید الاجناد و جهات الجیاد*، تألیف بدرالدین بن محمد کتانی الحموی و نیز تعبیه *الجيوش*^۲، که به هنر جنگ و سازماندهی نظامی اختصاص دارند از دیگر موارث تمدنی در حوزه تاریخ‌نگاری تخصصی نظامی است.

اما برخی از آثار نیز به صورت تک‌نگاری‌هایی تخصصی در موضوع الفروسیه یا سوارکاری به نگارش درآمده که نشان از اهمیت این رشته دارد. وهب بن منبه (متوفای ۱۱۴) از تابعین و از راویان مشهور قصص در عصر بنی‌امیه برای نخستین بار کتابی با عنوان *فی علم سیه الخیل* نوشت که در آن به ذکر روایات رسول خدا ﷺ در تشویق به سوارکاری و یادگیری آن، انواع اسب‌ها به لحاظ نژاد، صفات، امراض، شکستگی دست و پاهای اسب و طرز معالجه آنها، کالبدشکافی جوارح اسب و نیز انواع آرایش سواران، سلاح‌ها، مسابقه سوارکاری و آموزش با آن پرداخته است (وهب بن منبه، فی

۱- کتابخانه ملی فرانسه مجموعه نسخ خطی عربی، شماره ۲۸۲۴

۲- بیروت، بی تا، ۱۸۸۰م.

علم سیاست الخیل، ۵۴، ۵۹، ۶۱، ۶۴، ۶۹، ۷۲، ۷۳، ۷۸).

ابوعبیده معمر بن مثنی^۱ نیز در اثر خود الخیل در این باره به شرح اعضا، نام‌ها و صفات اسبان از جمله نژاد، رنگ و چگونگی حرکت آنها پرداخته است. یکی از ویژگی‌های این اثر ذکر اشعار شاعران کهن عرب درباره اسب است. او کتاب دیگری نیز در همین موضوع نگاشته است.^۲

نجم الدین حسن الرماح معروف به احدب (۶۹۵ ق) از دیگر متخصصان این حوزه است که خود و پدرش در ساختن نیزه و ادوات جنگی مهارت داشته‌اند. او سه اثر در این موضوع دارد. در نخستین اثر که نسخه خطی بسیار زیبایی از آن همراه با ده‌ها تصویر و نقاشی موجود است با عنوان علم الفروسیه و المنازله مع الفرسان والاجتماع مع الاقران^۳ نگاهی به فنون سوارکاری، آموزش، مسابقات مربوط به آن، سازماندهی سواره نظام و اشکال آن، مبارزه تن به تن و نظایر اینها دارد. عمده مباحث کتاب دیگرش هم با عنوان المخزون لارباب الفنون فی الفروسیه ولعب الرمح وبنودها^۴، مربوط به فنون سوارکاری و هنرهای رزمی با اسب و شکار و اشکال مختلف آن است که همه مباحث را با ترسیم شکل‌های زیبایی در نسخه خطی آن به تاریخ ۹۸۶ همراه ساخته است.^۵

ابن قیم جوزی (متوفای ۷۵۱)^۶ نیز در اثری اختصاصی به آموزش سوارکاری و مهارت در استفاده از اسب در جنگ، مسابقه با اسب و شتر، انواع اسب‌ها و حتی بیطاری آن‌ها پرداخته است. همچنین کتابی با عنوان الفروسیه از نویسندگانی متعلق به قرن هشتم، که نام او در نسخه خطی آن قید نشده، به سوارکاری در جنگ و استفاده از نیزه پرداخته است. این نسخه نیز به سبب وجود تصاویر، اشکال و نقاشی‌های متعلق به دوره تیموری، نسخه‌ای ارزشمند به حساب می‌آید.^۷

۱- الخیل، دکن، حیدرآباد، بی‌نا، ۱۳۵۸ق.

۲- الدیباجه، به کوشش عبدالله بن سلیمان جربوع، قاهره، بی‌نا، ۱۴۱۱ق.

۳- کتابخانه ملی فرانسه، مرکز نسخه‌های خطی عربی، شماره ۲۸۲۵.

۴- تصحیح عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، المكتبة العصریه، ۲۰۱۶م.

۵- کتابخانه ملی فرانسه، مجموعه نسخ خطی عربی، شماره ۲۸۲۶.

۶- الفروسیه، عراق، دارالثقافیه العامه، ۱۹۸۷م.

۷- کتابخانه ملی فرانسه، مجموعه نسخ خطی عربی، شماره ۲۸۲۵.

در همین موضوع کتاب دیگری از سوی محمدبن عیسی حنفی (قرن ۸)^۱ نوشته شده که بیشتر به آموزش سوارکاری و سازماندهی و اشکال آن پرداخته است. همچنین باید به تألیف عبدالمومن دمیاطی (متوفای ۷۰۵)^۲ هم اشاره داشت که به جمع‌آوری روایات در مورد اسب و سوارکاری و نیز ویژگی‌های آن پرداخته است.

نتیجه

اهمیت جنگ و تقدس جهاد در کنار رسول خدا ﷺ و پس از ایشان، آغاز عصر فتوح و توسعه سرزمینی، گسترده‌گی میادین جنگ، پیچیده‌تر شدن و تخصصی شدن آن، فن‌آوری و توسعه تسلیحات، تنوع شیوه‌ها و هنر جنگ، مباحث مربوط به حقوق جنگ و نیز مسائل مالی و در حقیقت اقتصاد جنگ باعث شکل‌گیری گونه‌ای از تاریخ‌نگاری یعنی «تاریخ‌نگاری نظامی» شد. این امر بسیاری از مورخان را بر آن داشت تا بخش عمده‌ای از تلاش‌های خود را به ثبت وقایع جنگ‌ها اختصاص دهند. در این میان عده‌ای نیز به‌طور تخصصی تاریخ‌نگاری نظامی را حرفه خود قرار داده و آثار بسیار ارزشمندی در این زمینه از خود برجا گذاردند. برخی از این افراد در مقام فرماندهی یا به عنوان نظامی به ثبت مشاهدات خود پرداخته‌اند و به گونه‌ای تخصصی شیوه‌ها و کیفیت جنگ، آرایش و سازماندهی، تسلیحات و نظایر اینها را بیان کرده‌اند. حضور آنان در میادین جنگی از یک طرف و آگاهی از شیوه‌های علمی تاریخ‌نگاری، موقعیت ویژه‌ای به آنان داده و متون آنان را متقن و ارزشمند ساخته است. انبوه آثار قابل توجه بر جای مانده و از میان رفته این میراث تمدنی در اسلام نشان از توسعه و دایره وسیع این نوع تاریخ‌نگاری و اهمیت آن در میان مسلمانان دارد و می‌توان به جرأت چنین مدعی شد که تدوین این حجم از آثار و تنوع در آن، در تاریخ‌نگاری جنگ امپراطوری‌های نظامی از جمله ایران، یونان و بیزانس بی‌سابقه بوده است.

۱- نه‌ایه السئول و الامنیه فی تعلم اعمال الفروسیه، دمشق، دار کنان، ۱۴۳۰ق.

۲- دمیاطی المصری، شرف الدین عبدالمومن، فضل الخیل، تصحیح نظام محمد صالح، کویت، دار

منابع

- ابن اعثم کوفی، ابی محمد، الفتوح، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۶ق.
- ابن حبیب، عبدالرحمن، غزوات ابن حبیب، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۹ق.
- ابن عبدربه اندلسی، العقد الفرید، مقدمه عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العربی، بی تا.
- ابن قتیبہ دینوری، ابو محمد عبدالله بن مسلم، المعارف، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق.
- همو، عیون الاخبار، دارالکتب المصریه، قاهره، ۱۳۴۶ق.
- ابن کثیر دمشقی، أبو الفداء إسماعیل، السیره النبویه، تحقیق مصطفی عبد الواحد، دار المعرفه للطباعه، بیروت، ۱۳۹۵ق.
- ابن منکلی بغا ناصری، محمد بن محمود، الادله الرسمیه فی التعابی الحربیه، تحقیق محمود شیت خطاب، بغداد، مجمع العلمی العراقی، ۱۴۰۹ق.
- ابن هشام، ابو محمد عبدالملک، السیره النبویه، تحقیق محی الدین عبدالحمید، قاهره ۱۳۵۶ق.
- ابو الفرج اصفهانی، علی، الاغانی، بیروت، داراحیاء التراث، بی تا.
- حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر، تذکره الفقهاء، قم، مؤسسه اهل البيت، ۱۴۱۳ق.
- ذهبی، شمس الدین محمد، تاریخ الاسلام، تحقیق عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۱۰ق.
- همو، سیر اعلام النبلا، تصحیح شعیب ارنووط، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۶ق.
- سجادی، سید صادق، عالم زاده، مهدی، تاریخ نگاری در اسلام، تهران، سمت ۱۳۸۴ش.
- سرخسی، شرح السیر الکبیر لمحمد بن حسن شیبانی، قاهره، صلاح الدین المنجد، ۱۹۵۷م.
- شافعی، محمد بن ادريس، الام، بیروت، دارالمعرفه، بی تا.
- عواجی، محمد بن محمد، مرویات الإمام الزهري فی المغازی، بی نا، ۱۴۲۵ق.

- قائدان، اصغر، «تأثیر روایت ایام‌العرب بر مغازی نویسی و فتوح‌نگاری در عصر اسلامی»، *مطالعات تاریخ اسلام*، ش ۹، دوره نهم، ۱۳۹۵ش.
- همو، «بحران رده»، *مجله مصباح*، ش ۷، ۱۳۷۴ش.
- همو، «مدیریت بحران‌های عصر امام علی (ع)»، *فصلنامه مدیریت بحران*، ش ۱، ۱۳۸۵ش.
- همو، «مقایسه و پیشینه قوانین موضوعه حقوق جنگ معاصر در سیره و گفتار امام علی (ع)»، *مطالعات راهبردی بسیج*، ش ۵۸ بهار ۱۳۹۲.
- قائدان؛ شریفی طرازکوهی، باقری، «قواعد حقوق جنگ در اندیشه فقهای شیعه و مقایسه آن با قوانین حقوق بشر دوستانه در عصر حاضر»، *فقه و مبانی حقوق اسلامی*، س ۴۷، ش ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳.
- کاشانی، علاء‌الدین ابوبکر بن مسعود، *بدائع الصنائع*، قاهره، بی‌نا، ۱۳۲۸ ق.
- موسی بن عقبه، *المغازی النبویه*، تحقیق و ترجمه حسین مرادی نسب، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۵ش.
- مالک بن انس، *الموطأ*، تصحیح محمد فواد عبدالباقی، دارالدعوه، استانبول، ۱۹۸۱م.
- وهب بن منبه، *فی علم سیاسه الخیل*، کتابخانه ملی فرانسه، مجموعه نسخه خطی، ش ۲۸۴۵.
- مرادی نسب، حسین، «مروری بر کتاب مغازی موسی بن عقبه»، *حوزه و دانشگاه*، ش ۲۵ و ۲۴.
- همو، *موسی بن عقبه پیشگام در سیره‌نگاری*، تهران، نشاط، ۱۳۸۲ش.
- واقدی، محمد بن عمر، *المغازی*، تحقیق مارسدن جونس، بیروت، بی‌نا، ۱۴۰۴ق.
- همو، *کتاب الرده مع نبذه من فتوح العرق و ذکر المثنی بن حارثه شیبانی*، تحقیق یحیی الجبوری، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
- همو، *فتوح الشام*، مؤسسه سجل العرب، قاهره، ۱۹۷۰م.
- هرثمی، مختصر *سیاسه الحروب*، تحقیق عبدالرووف عون، مصر، مؤسسه المصریه العامه، ۱۹۶۴م.
- هروی، علی بن ابوبکر، «رسالة التذکره الهرویة فی فنون الحربیه»، ترجمه اصغر

- قائدان، تاریخ اسلام، ش ۲۵، س ۱۳۸۵.
- یعقوبی، مهدی و منتظری مقدم، حامد، «بررسی دانش مغازی نگاری با تأکید بر مغازی واقدی»، معرفت، سال ۲۳، ش ۱۹۶، (۱۳۹۳ش).
- Dupuy, R. Ernest and Trevor N. Dupuy. *The Encyclopedia of Military History: From 3500 B.C. to the Present* (1977), 1465 pp.